

TÜRKİYE'DE PARTİ SİSTEMLERİ

Party Systems in Turkey

Berkan HAMDEMİR¹

Adem ÇELİK²

ÖZ

Çalışmanın konusu, Türkiye’de parti sistemleridir. Amaç, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze, J. Blondel ve G. Sartori’nin kıstaslarını esas alarak Türkiye’deki parti sistemlerini ve parti sistemlerinin oluşmasının arkasındaki nedenleri tespit etmektir. Çalışmada, yöntem olarak betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın sonunda, Türkiye’de istikrarlı bir parti sisteminin olmadığı; tek partili, iki partili ve çok partili sistemin farklı şekillerinin zaman içerisinde görüldüğü tespit edilmiştir. Türkiye’de, toplumsal sorun boyutu ekseninde, ülke gerçekleriyle uyumlu bir parti sisteminin oluşmamasının nedenleri olarak askeri darbeler, seçim sistemleri ve parti kapatmalarının etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Çalışmanın önemi ve özgünlüğü, J. Blondel ve G. Sartori’nin parti sistemlerini belirlemedeki kıstaslarını bir arada uygulaması ve Cumhuriyet tarihi boyunca her bir yasama dönemini tek tek ele alarak analiz etmesinden kaynaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Siyasi parti sistemleri, tek partili sistem, iki partili sistem, çok partili sistem, Türkiye.

Makalenin geliş tarihi: 25.10.2017 **Makalenin kabul tarihi:** 11.11.2018

¹ Dr. Öğr. Üyesi Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü Mali Hukuk Anabilim Dalı (Kamu Hukuku -Anayasa Hukuku- Doktoralı) Telefon: 0252 211 20 95 e-mail: berkanhamdemir@mu.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı (Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi -Siyaset Bilimi- Doktoralı). Telefon: 05317370212 e-mail: ademcelik36@hotmail.com

ABSTRACT

The subject of the study is party systems in Turkey. Purpose of the study is to determine the party systems and its causes in Turkey based on the criteria of J. Blondel and G. Sartori, from the foundation of the Republic of Turkey to present. Descriptive analysis method was used as a method in study. At the end of the study it has been determined that there is no stable party system in Turkey; it has been found that the one-party, two-party and different forms of multi-party system are seen over time. It has been determined that on the axis of social problem dimension in Turkey, as the reasons of party system hasn't been compatible with the realities of the country are military coups, electoral systems and party closures. The importance and originality of the study is due to J. Blondel and G. Sartori's criteria for determining party systems is coadministration and analyzing each legislative period individually through the history of the Republic.

Key Words: Political party systems, one party system, two party system, multiparty system, Turkey.

GİRİŞ

Siyasi parti, “belli bir program üzerinde birleşmiş kişilerin, bu programı normal seçim yolu ile gerçekleştirmek amacını güderek, kurmuş oldukları topluluk”³ veya “halk desteği sağlamak suretiyle siyasal iktidarın denetimini ele geçirmeye ve sürdürmeye çalışan, sürekli ve istikrarlı bir örgüte sahip olan siyasal topluluk veya kuruluş”⁴ ya da Teziç’in, F. Gogel’den aktardığı tanıma göre, “üyelerinin düşünce ve menfaatlerini gerçekleştirmek için iktidarı kısmen ya da tamamen elde etmek amacı ile siyasi hayata katılan teşkilatlanmış bir grup”⁵ olarak tarif edilebilir. 1982 Anayasası’na göre siyasi partiler, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır (Any. m. 68/2).

Çağdaş demokrasiler, artık bir partiler demokrasisi özelliği taşımaktadır. Dolayısı ile demokratik sistemlerin olmazsa olmaz özelliklerinden biri de birden fazla partinin yaşamasına imkân veren sistemler olmalarıdır. İşte bu

³ Tunaya, Tarık Zafer. Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, 5. B., İstanbul, 1982, s. 354

⁴ Erdoğan, Mustafa, Anayasa Hukuku, Orion Kitabevi, 6. B., Ankara, 2011, s. 124

⁵ Teziç, Erdoğan. Anayasa Hukuku, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 5. B., İstanbul 1998, s. 305.

demokrasilerde, sistem içerisinde etkin olan partilerin sayısı ile partiler arasındaki değişken ilişkilerin gösterdiği özelliklerin oluşturduğu bütüne “parti sistemi” denmektedir⁶.

Bir ülkede nasıl bir parti sisteminin olduğunu tespit etmek önemlidir. Tek partili mi? İki partili mi? Yoksa Çok partili mi? Duverger, Huntington, Lipset, Rokkan, Neuman ve Sartori gibi önemli siyaset bilimcilerin, bir ülkenin parti sistemini, o ülkenin siyasi istikrarının anahtarı olarak gördükleri⁷ de dikkate alınacak olursa bu konunun önemi daha iyi anlaşılacaktır. Dolayısı ile bir ülkedeki parti sisteminin tespiti, o ülkedeki toplumsal sorun boyutlarının ve çatışma alanlarının anlaşılmasına yardımcı olmasının yanı sıra hangi parti sisteminin, siyasi istikrarı daha iyi sağlayabileceği şeklindeki tartışmalara da ışık tutması açısından önemlidir.

Bir ülkedeki parti sistemi belirlenirken hangi ölçüt/ölçütlere başvurulacaktır? Bu soruya değişik cevaplar verilebilir? Örneğin, Alan Ware parti sistemlerinin belirlenmesinde, partilerin topluma nüfuz edebilme ölçüleri, benimsediği ideolojiler, rejimin meşruluğu karşısındaki tutumları ve sayıları olmak üzere dört farklı ölçüt önermektedir⁸.

Jean Blondel ise parti sistemlerinin tespitinde, parti sayısı, partilerin güçleri (oy oranları), ideolojik yelpazedeki yerleri, desteklerinin niteliği, örgütlenmeleri ve liderlik modeli/türü ölçütlerinin kullanılabilirliğini belirtmekle beraber, Batı liberal demokrasileri bağlamında, parti sistemlerini bu ölçütlerden ilk üçü ile sınırlı olarak analiz etmenin mümkün olduğunu söylemektedir⁹.

Lijphart, parti sisteminin tespitinde en önemli sorunun, hukuken var olan partilerin tamamının sayıya dâhil edilip edilmeyeceği; eğer bütün partiler dâhil edilmeyecek ise sayıya dâhil edilecek partilerin, neye göre belirleneceği olduğunu belirtmektedir¹⁰. Sartori bu soruya, sistemdeki her partinin değil

⁶ Erdoğan, Mustafa, *op. cit.*, s. 129-130.

⁷ Powell, G. Bingham, Jr. Çağdaş Demokrasiler, Katılma, İstikrar ve Şiddet, Türk Demokrasi Vakfı ve Siyasi İlimler Derneği Ortak Yayını, (Çev. Mehmet Turhan), Ankara 1990, s. 101.

⁸ Erdoğan, Murat, Seçim Sistemleri İle Siyasi Partiler Arasındaki İlişkiler, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 64.

⁹ Blondel, Jean. “Party, Systems and Patterns of Government in Western Democracies”, *Canadian Journal of Political Science* I, no. 2, Canada June, 1968, s. 183.

¹⁰ Lijphart, Arend. Çağdaş Demokrasiler, Yetkin Yayınları, (Çev. Ergun Özbudun, Ersin Onuldan), Ankara, 1996, s. 103.

sadece büyük partilerin sayıya dâhil edilmesi gerektiğini belirterek cevap vermektedir. Peki, büyüklüğün ölçütü nedir? Sartori, büyüklüğün ölçütü olarak partinin “koalisyon” ya da “şantaj” potansiyeline/ gücüne sahip olmasını göstermektedir¹¹.

Bu çalışmada, partilerin sayısına göre Türkiye’deki parti sistemi analiz edilecektir. Bu analiz, sadece parlamentoya giren parti sayısı, bu partilerin aldıkları oy oranları ve partilerin büyüklüğü (koalisyon ya da şantaj potansiyeli) ölçütleri esas alınarak yapılacaktır. Bu doğrultuda öncelikle belirtilen bu ölçütler kullanılarak Blondel ve Sartori’nin yapmış oldukları parti sistemleri tasnifi ortaya konulacak daha sonra yapılan tasnif çerçevesinde Türkiye’deki parti sistemi/sistemleri belirlenecek ve bu sistem/sistemlerin oluşmasının arkasındaki sebepler tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Partilerin Sayısına Göre Parti Sistemleri

1.1. Partilerin Oy Oranlarına Göre Parti Sayısının Belirlenmesi: Blondel’in Tasnifi

Blondel, dünya bazında, parti sistemlerinin analizi yapılacaksa, bu analizde parti sayısını belirlemede, partilerin güçlerini (oy oranlarını), ideolojik yelpazedeki yerlerini, desteklerinin niteliğini, örgütlenmelerini ve liderlik modelini/türünü göz önüne almak gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, Batı liberal demokrasileri bağlamında, parti sistemlerini bu özelliklerin ilk üçü ile sınırlı olarak analiz etmek mümkündür. Çünkü çok az istisna dışında, genel olarak Batılı demokrasilerdeki partilerin “meşru” kitle türüne ve düzenli bir liderlik seçimi sistemine sahip olduğu kabul edilebilir. Karizmatik liderlik istisnai bir durumdur. Öte yandan aşırı komünist partiler giderek diğer partilere benzemektedir. Batı demokrasilerindeki partilerin yapısal özellikleri arasında da çok fazla bir fark bulunmamaktadır. Bunların arasındaki fark, yapısal özelliklerinden ziyade daha çok seçmenlerine yönelik vaatlerinden kaynaklanmaktadır¹².

Blondel, Batı demokrasilerdeki 1945-1966 tarihleri arasında kapsayan seçim sonuçlarını esas alarak, parti sistemleri ile ilgili bir tespit yapmış ve temelde dört grup parti sisteminin olduğu sonucuna varmıştır. Bunlar: İki

¹¹ *Ibid.*, s. 108-109.

¹² Blondel, *op. cit.*, s. 183.

partili sistem, iki buçuk partili sistem, hâkim partili çok partili sistem ve hâkim partisiz çok partili sistem¹³.

Tablo I. İki Partinin Oy Ortalaması 1945-1966 (yüzde olarak)¹⁴

I. I. Grup Ülkeler	II. II. Grup Ülkeler
Amerika Birleşik Devletleri 99	Batı Almanya 80
Yeni Zelanda 95	Lüksemburg 80
Avustralya 93	Kanada 79
Birleşik Krallık 92	Belçika 78
Avusturya 89	İrlanda Cumhuriyeti 75
III. III. Grup Ülkeler	IV. IV. Grup Ülkeler
Danimarka 66	İsviçre 50
İsveç 66	Fransa 50
Norveç 64	Finlandiya 49
İtalya 64	
İzlanda 62	
Hollanda 62	

İlk gruptaki ülkelerde, seçmenlerin %90’ından fazlası oy kullanmakta ve iki büyük parti toplamda oyların % 90’ını almaktadır. Ne ilginçtir ki bu sistemde, iki parti arasındaki oy farkı çok azdır. Teorik olarak bir partinin diğerinden kalıcı olarak daha büyük olabileceği düşünülse de hiçbir iki partili sistem yok ki kendi seçmenlerinin yüzde onundan fazlasını kalıcı olduğunun garantisini versin. Bu sistemde, sosyal yapıdaki farklılıklara rağmen, seçmenin iki taraf arasında tercihlerini oldukça eşit bir şekilde dağıttığı görülmektedir¹⁵.

İkinci grup ülkelerde, üç partili bir sistemden bahsedilebilir. Bu ülkeler, çeşitli ortak özellikleri paylaşmaktadırlar. Birincisi, iki büyük parti arasındaki güç farkları genellikle birinci grup ülkelerden çok daha fazladır. Beş ülke arasındaki iki büyük parti arasındaki ortalama yüzdeler oy farkı, savaş sonrası tüm seçimler dikkate alındığında ilk gruptaki ülkelerde sadece 1.6 iken; İkinci grup ülkelerde (bütün seçimler için verilerin mevcut olmadığı Lüksemburg hariç) 10.5’tir. Üç partili sistemlerin bir başka özelliği daha vardır. O da bu

¹³ *Ibid.*, s. 183-186.

¹⁴ *Ibid.*, s. 184.

¹⁵ *Ibid.*, s. 184-185.

kategorideki ülkelerin hepsinde iki büyük parti ve onlara göre çok daha küçük bir üçüncü partinin varlığıdır. Üç önemli partinin tümünün eşit büyüklükte olduğu üç partili sistemler teorik olarak mümkün görünmesine rağmen, aslında Batı demokrasileri arasında pratikte böyle bir üç parti sistemi yoktur. İkinci grup ülkeler bu nedenle 'iki buçuk parti sistemleri' olarak adlandırılmalıdır¹⁶.

Üçüncü gruptaki ülkelerde, birinci parti, oyların yaklaşık yüzde 40'ını elde ettiği için bu ülkeler, hâkim olarak tanımlayabilecekleri çok büyük bir partiye sahiptirler. Bu ülkelerde hâkim parti, genellikle ikinci partiden yaklaşık iki kat daha fazla oy almaktadır. Hatta bu kategorideki ülkelerde, seçim sisteminden dolayı hâkim partinin parlamentodaki sandalyelerin salt çoğunluğuna sahip olması da mümkündür. Ancak, bu ülkeler aynı zamanda çok partili sistemlerin olduğu ülkelerdir. Çünkü bu kategorideki ülkelerin hepsinde, siyasi sistemin işleyişinde önemli bir rol oynayan dört ya da beş önemli (çoğunlukla iyi yapılandırılmış) parti bulunmaktadır. Böylece, iki ve iki buçuk parti sistemlerinin yanında bu (üçüncü) grup, iki partinin seçmenlerin oylarının yaklaşık üçte ikisini elde ettiği çok partili bir sistemden ziyade, oyların beşte ikisi ve yarısından azı ile birincilik elde eden baskın bir partiye sahip çok partili bir sistem olarak tanımlanmalıdır¹⁷.

Gerçek manada çok partili sistemlerde ise hâkim parti bulunmamaktadır. Bu sistemde üç ya da dört partinin koalisyonları oluşturabilmeleri için eşit derecede ve iyi bir şekilde sistem içerisine yerleştirildiği politik davranışlar söz konusudur¹⁸.

1.2. Partilerin Büyüklüğüne (Koalisyon ya da Şantaj Potansiyeline) Göre Parti Sayısının Belirlenmesi: Sartori'nin Tasnifi

Lijphart, sayısı açısından parti sistemini tespitinde en önemli sorunun, hukuken var olan partilerin tamamının sayıya dahil edilip edilmeyeceği; eğer bütün partiler dahil edilmeyecek ise sayıya dahil edilecek partilerin, neye göre belirleneceği olduğunu belirtmektedir.¹⁹ Bu temel soruya cevap veren ve verdiği cevap literatürde önemli bir etkiyi haiz olan kişi Giovanni Sartori'dir. O'na göre, bir kere parlamentoda sandalye kazanamayan siyasi partiler

¹⁶ *Ibid.*, s. 185.

¹⁷ *Ibid.*, s. 186

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Lijpart, op. cit., s. 103

sayıya dahil edilmemelidir. Parlamenteoya giren siyasi partilerin de sayıya dahil edilmesinde bunların büyüklüğü esas alınmalıdır. Peki, büyüklük neye göre belirlenecektir? Sartori’ye göre, parlamentodaki partilerin büyüklüğü esas alınırken, % 5 veya % 10 gibi keyfi bir eşik belirleyip, eşğin üstünde kalan siyasi partilerin sayıya dâhil edilmesi, altında kalanların ise dâhil edilmemesi, mantıklı bir çözüm olmaz. Çünkü büyüklüğü belirleyen mutlak bir eşik yoktur. Eğer eşik düşürülürse, ilgisiz bir sürü parti sisteme dâhil edilmiş olur. Tam tersine eşik yüksek tutulursa, bu sefer de sistemde etkili olmayan parti, sisteme dâhil edilmiş, etkili olan parti ise sistem dışında bırakılmış olabilir. Örneğin, yüzde on oy alan bir partinin yüzde üç oy alan partiden sistem içerisinde daha az rol alması mümkündür. Mesela yirmi beş yıl boyunca ortalama yüzde iki oy alan İtalyan Cumhuriyetçi Parti, birçok hükümette koalisyona katılmıştır. Dolayısı ile parlamentodaki partilerin niteliği önemlidir²⁰. Ona göre, parlamentodaki partilerin parti sistemindeki sayının belirlenmesinde sayıya dâhil edilebilmesi için ya “koalisyon potansiyeline” ya da “şantaj potansiyeline” sahip olması gerekir²¹.

Sartori’ye göre, bir parti küçük olabilir ancak koalisyon pazarlıklarında güçlü bir potansiyele sahiptir. Tersine, bir parti çok küçük olmayabilir ancak henüz koalisyon pazarlığı yapacak güçten yoksundur. Bir parti ne kadar küçük olursa olsun eğer belli dönemlerde olası hükümet çoğunluklarından en az birini belirleyecek bir pozisyonda olursa, bu parti koalisyon potansiyeline sahip bir parti olarak kabul edilmelidir. Ancak bu kabulün bir istisnası vardır. O da nispi bir büyüklüğe sahip olmasına karşılık hiçbir zaman büyük partilerce muhtemel koalisyon ortağı olarak görülmeyen, kalıcı muhalefet pozisyonunda olan sistem karşıtı partilerdir. Sartori, bu duruma örnek olarak, İtalya ve Fransa’da, Komünist partilerin, toplam oyların dörtte birini ve hatta bazen üçte birinin almış olmalarına rağmen koalisyon potansiyelinin son yirmi beş yıl boyunca (eserin yazıldığı tarih itibarıyla) hemen hemen sıfır olmasını göstermektedir. Ancak bu tür partileri hesaba katmamak absürt olur. Bu nedenle bu partiler için korkutma gücü daha doğrusu şantaj potansiyeli özelliği olan muhalefet odaklı partiler olarak ikinci bir sınıflandırma yapmak gerekir²². Sartori’ye göre, bir partinin varlığı veya görüntüsü, hükümet odaklı

²⁰ Sartori, Giovanni. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, ECPR Press, UK, 2005, s. 107.

²¹ *Ibid.*, s. 108-109.

²² *Ibid.*, s. 108.

partilerin rekabet taktiklerini etkiler ve rekabetin yönünü değiştirirse – merkezden çevreye ya da soldan sağa veya her iki yönde - o parti, şantaj potansiyeli olan parti olarak nitelendirilir²³. Sartori, pratikte şantaj partisi kavramının, esas olarak anti-sistem partisi kavramıyla çakışmakta olduğunu altını çizmektedir. O'na göre, seçime katılan şantaj partisinin seçimdeki şantaj potansiyeli, parlamento partisinin mevzuatın yürürlüğe konmasıyla ilgili olarak veto potansiyeline, hatta veto gücüne eşdeğerdir²⁴.

Özetle Sartori, ne koalisyon ne de şantaj potansiyeline sahip olmayan partilerin, parti sayısını hesaplarken hesaba katılmayabileceğini; aksine, hükümet etme alanında koalisyonun şekillenmesinde etkisi olan ya da muhalefet alanındaki rekabette etkisi olan tüm tarafların sayılması gerektiğini belirtmektedir²⁵.

Sartori, geleneksel üçlü sınıflandırmayı (tek partili, iki partili ve çok partili sistem sınıflandırmasını) kabul etmekle beraber artık bu sınıflandırmanın yeterli olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre, iki partili sistemler hariç olmak üzere tek partili ve çok partili sistemler, tek tip değildir. Bunlar kendi içinde farklıklar arz etmektedir. Dolayısı ile geleneksel sınıflandırmayı, partilerin sadece sayılarını değil, niteliklerini de esas alarak farklı bir noktaya taşımış ve parti sistemlerini yedi farklı şekilde sınıflandırmıştır. Bunlar²⁶:

- Tek parti
- Hegemonik parti
- Baskın parti
- İki parti
- Sınırlı çoğulculuk
- Aşırı çoğulculuk
- Atomize

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*, s. 109.

²⁵ *Ibid.*, s. 108.

²⁶ *Ibid.*, s. 110.

Sartori, tek parti sisteminin, gerçek tek parti sistemi, hegemonyacı (*hegemonik*) tek parti sistemi ve baskın (*predominant*) partinin olduğu tek parti sistemi şeklinde sınıflandırılabilmesini belirtmektedir²⁷. Buna göre, siyasi gücü elinde toplamış tek bir partinin olduğu (siyasal iktidarın tekelleştiği) diğer partilerin varlığına müsaade edilmediği parti sistemi tam anlamıyla (gerçek anlamda) bir tek parti sistemidir.

Hegemonyacı tek parti sisteminde, hegemonyacı bir parti, sistem içerisinde başka partilerin varlığına sadece uydu parti ya da ast parti olarak müsaade etmektedir. Bu partiler de yapıları gereği hegemonyacı partinin gerçek anlamda siyasi rakipleri değildir²⁸. Dolayısı ile bu parti sisteminde, iktidarın el değiştirmesi söz konusu olmamaktadır. Hegemonyacı tek parti sistemini, baskın tek parti sisteminden ayıran temel özellik de budur²⁹.

Baskın (*predominant*) partinin olduğu tek parti sistemlerinde ise sistem içerisinde uydu parti niteliğinde olmayan, gerçek anlamda muhalefet partileri bulunmaktadır ancak bir parti sürekli olarak oyların salt çoğunluğunu alarak tek başına yönetmekte ve iktidar, demokratik seçimler yapılmasına rağmen değişmemektedir³⁰. Bu sistemde, hukuken iktidarın el değiştirmesi mümkün olmasına ve sistem yarışmacı olmasına rağmen, fiiliyatta baskın (*predominant*) parti, seçmenin salt çoğunluğu üzerinde önemli bir hâkimiyeti haizdir ve şartlar değişmediği, parti zayıflamadığı sürece, baskın partinin iktidarının sona ermesi söz konusu olmamaktadır³¹.

Sartori aslında baskın parti sisteminin sadece tek parti sistemi olarak nitelendirilemeyeceğini, tek parti sisteminden daha fazlasını ifade ettiğini belirtmektedir. Ona göre, baskın parti sisteminde baskın parti dışındaki partilerin sadece var olmalarına değil; yasal, meşru bağımsız ve gerçek anlamda muhalefet partileri olarak da var olmalarına izin verilir. Bu sistemin temel özelliği aynı partinin adil, serbest ve yarışmacı (meşru) seçimler sonucunda, seçim sonuçlarını etkileyecek düzeyde olmayan seçim sürecindeki kimi eksikliklere rağmen başarısı net bir şekilde kabul edilir. Baskın partinin

²⁷ *Ibid*

²⁸ *Ibid*, s. 112

²⁹ Özbudun, Ergun, M. Düverger’in Siyasal Partileri ve Siyasal Partilerin İncelenmesinde Bazı Metodolojik Problemler, 1964, s. 42, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/338/3468.pdf> (E.T.09.06.2017)

³⁰ Sartori, *op. cit.*, s. 112.

³¹ Özbudun, *op. cit.*, s. 42.

diğer partilerden daha fazla çalışarak parlamentodaki sandalyelerin çoğunluğunu elde etmesi söz konusudur. Bu sistemin tek parti sistemine benzeyen yönü iktidarın uzunca bir süre el değiştirmemesidir³².

Sartori, baskın (*predominant*) partinin varlığından bahsedebilmek için bazı özelliklerin varlığını aramaktadır. Ona göre baskın parti ile diğer partiler arasındaki puan farkının on olması bu koşullardan bir tanesidir³³. Diğer bir koşul, baskın partinin, parlamentoda hükümeti kurmak için sandalyelerin salt çoğunluğunu elde etmesi gerektiğidir³⁴. Bir başka koşul da ilk iki durumun uzunca bir süre devam etmesidir. Acaba uzunca süreden ne anlaşılması gerekir diye soracak olursak Sartori, bu durumun en az dört ardışık yasama dönemi devam etmesi gerektiğini belirtmektedir³⁵. Sartori, bu özelliklerinden yola çıkarak baskın partinin, seçmenleri tarafından sürekli olarak parlamentodaki sandalyelerin salt çoğunluğunu kazanacak şekilde desteklenen parti olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir³⁶.

Sartori'ye göre, iki partili sistemlerde güç dağılımı net olduğu için çok problemlidir. Bu sistem, özü itibarıyla iki partinin salt çoğunluğu elde etmek için yarıştığı bir sistemdir. Bu sistemde, çok partili sisteme özgü (i) hiçbir partinin mutlak çoğunluğa elde etmesinin veya en azından muhafaza etmesinin muhtemel olmaması (ii) tarafların güç açısından, koalisyon için vazgeçilmezliklerine göre sıralanması ve korkutma (şantaj) potansiyelli partilerin varlığı gibi temel özellikler yoktur³⁷. Buradan anlaşılacağı üzere iki partili sistemler, çok partili sistemlerin aksine, iki partinin mutlak çoğunluk için yarıştığı, bu iki partiden kazananın tek başına yönettiği ve iktidarın iki parti arasında el değiştirmesinin muhtemel olduğu bir sistemi ifade etmektedir.

Sartori, iki partiden daha fazla partinin olduğu sistemlerin esasen çok partili sistemler olduğunu söylemektedir³⁸. Ancak o, çok partili sistemleri de kendi içerisinde sınıflandırmaktadır. Duverger'e atıfla, bazen iki parti yerine

³² Sartori, *op. cit.*, s. 171

³³ *Ibid.*, s. 173.

³⁴ *Ibid.*, s. 174.

³⁵ *Ibid.*, s. 174.

³⁶ *Ibid.*, s. 173.

³⁷ *Ibid.*, s. 112.

³⁸ *Ibid.*, s. 116.

iki blokun olacağını belirten Sartori’nin³⁹, çok partili sistemleri sınıflandırırken bu kabul üzerinden hareket ettiğini söyleyebiliriz. Ona göre, çok partili sistemler, sınırlı çoğulcu, aşırı çoğulcu ve atomize parti sistemleri şeklinde karşımıza çıkabilir. Sartori, üç ila beş partinin, olduğu sistemleri, sınırlı çoğulculuğun; altı ila sekiz partiden oluşan sistemlerin ise aşırı çoğulculuğun olduğu sistemler olduğunu belirtmektedir⁴⁰. Bu sınıflandırmada sınırlı çoğulcu parti sistemi ile aşırı çoğulcu parti sistemini ayırmada eşik olarak beş veya altı sayısının kullanılmasının sebebini ise beş ya da daha az partinin olduğu sistemlerde partiler arası etkileşim ve ittifakın daha fazla olması buna karşın altı ya da daha fazla partinin olduğu sistemlerde ise partiler arası etkileşimin daha az olmasıyla izah etmektedir⁴¹. Eşiğin kesin olarak beş ya da altıda olmadığını, bu civarda olduğunu söyleyen Sartori bu konuda ideolojik mesafenin belirleyici olduğunu söylemektedir. İdeolojik mesafenin azlığına veya fazlalığına göre, sınırlı veya aşırı çoğulcu sistemler, ılımlı ya da kutuplaşmış çoğulcu sistem şeklinde karakterize edilebilirler⁴²

Sartori, sınırlı çoğulculuğun iki temel özelliğinin olduğunu belirtmektedir⁴³. Bu özelliklerden biri, bu sistemlerde, sistem karşıtı partilerin (komünist, faşist vs. partiler gibi) varlığıdır. Ancak bu partilerin gücü çok fazla olmadığı gibi hepsi aynı özelliklere de sahip değildir. Bunların sistem karşıtı tutumları arasında derece ve yoğunluk farkları olabilir. Yöntem olarak da ideolojik yabancılaşma, toptan ret veya protesto gibi farklı yöntemler kullanabilirler. Hatta bu yöntem farklılığı parti kadroları ile seçmeni arasında dahi söz konusu olabilir. Sistem karşıtı kavramı ile geniş anlamda, parlamentoda bulunan, muhalefette kalmaya mahkûm bütün retçi ve protestocu partiler ifade edilir. Bir başka deyişle bir parti, karşıtı olduğu sistemin meşruluğunu baltaladığında, sistem karşıtı parti olarak tanımlanabilir. Bu partiler, belli konulara değil, genel olarak mevcut sistemin değerlerine, prensiplerine karşı muhaliftirler. Bu çerçevede, devrimci partiler sistem karşıtı olmakla beraber, sistem karşıtı partiler sadece devrimci partilere de indirgenemez⁴⁴.

³⁹ *Ibid.*, s. 116.

⁴⁰ *Ibid.*, s.111.

⁴¹ *Ibid.*, s. 117.

⁴² *Ibid.*, s. 112.

⁴³ *Ibid.*, s. 119.

⁴⁴ *Ibid.*, s. 117-118

Sınırlı çoğulculuğun ikinci temel özelliği ise iki farklı blokta toplanmış partilerin varlığıdır. Eğer bir tarafta hükümet partisi/partileri, diğer tarafta da bütün muhalefet partileri hükümet partisine karşı birleşmiş bir muhalefet görüntüsü sergiliyor ve kendi aralarında alternatif bir hükümet oluşturma konusunda anlaşabiliyorlarsa, bu durumda muhalefetteki parti sayısının bir önemi yoktur. Sınırlı çoğulculukta iki karşı blok etrafında toplanan ve her bir bloktaki partilerin kendi aralarında birbirlerine daha yakın olduğu bir durum söz konusudur. Sistem, ikili karşıtlık üzerinden işlemektedir. İktidar, bu iki blok arasında el değiştirebilmektedir⁴⁵. Bu sistemin karakteristik özelliği merkeze yerleşmiş bir parti veya parti grubunun olmasıdır. Bu sistemde hem solda hem de sağda, bir merkez üzerinde rekabet söz konusudur⁴⁶.

Aşırı çoğulculuğun olduğu parti sistemleri ise altı ila sekiz partiden oluşan ve partiler arasındaki ideolojik farklılığın ve mesafenin fazla olduğu çok partili sistemlerdir⁴⁷. Bu sistemde, çoğu partiler nispeten küçük gruplar olup, her biri kendi seçmenini çok iyi endoktrine etmektedir. Bu sistemde, parti seçmenin partiye bağlılığı adeta bir müridin şeyhine bağlılığı gibidir⁴⁸. Bu sistemde, hesaba katılması gereken güçte sistem karşıtı, uzlaşmaz nitelikte, uç partiler vardır. Sistemde, sadece merkeze yönelmek, merkez partilerine gereken oyu kazandırmaya yetmediği için merkez partileri, bu partilerle rekabete girmekte bu da onların daha sağa ya da sola kaymasına ve ideolojik kutuplaşmanın artmasına neden olmaktadır. Bu sistemde, hükümet, merkez partileri tarafından kurulmakta olup, sık sık düşse bile yine aşağı yukarı aynı partiler hükümette yer almaktadır. Dolayısı ile merkez partileri hep yönetmekte, uç partiler bir hükümet alternatifi olamamaktadırlar⁴⁹.

Sartori'nin atomize parti sistemi modeli artık aşırı çoğulcu sistemin ötesinde, parti sayısının dokuzun üzerinde olduğu sistemlerdir. Bu tür sistemlerde artık parti sayısının on, yirmi veya otuz olması arasında pek bir fark yoktur. Buradaki durum, ekonomideki birden fazla satıcı ve alıcının olduğu bir pazarda, hiçbir satıcının sattığı ürünün fiyatını tek başına etkileme

⁴⁵ Ibid., s. 118-119.

⁴⁶ Ibid, s. 119.

⁴⁷ Ibid., s. 111.

⁴⁸ Ibid., s. 122.

⁴⁹ Özbudun, Ergun. Türkiye'de Parti ve Seçim Sistemi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. B., İstanbul, 2016, s. 80-81.

bölünmeler ortaya çıkmıştır.⁵³ Bu durum, merkezileşme ve buna karşı “kültürel savunma” politikalarını benimseyen partilerin tarihsel olarak, sosyo-ekonomi eksenli partilerden önce ortaya çıktıkları anlamına gelmektedir. Lipset ve Rokkan’ın modeli, parti sistemlerinin oluşumuna etki eden tarihsel ve sosyolojik faktörleri açıklamayı hedefler.

Parti sistemlerinin oluşumunda sadece sosyolojik bölünmeler değil, aynı zamanda siyasal faktörler de etkilidir. Parti sistemlerinin oluşumunda, belirleyici olmasa da seçim sistemlerinin de önemli bir etkisi bulunmaktadır. Maurice Duverger’e göre seçim sistemleri ve parti sistemleri “birbirlerine çözülmüş şekilde bağlı ve bazen çözümlenme yoluyla bile ayrılmaları güç iki gerçekliktir.” Duverger, seçim sistemleri ve parti sistemleri arasındaki ilişkiyi şu şekilde formüle eder: a) Orantılı temsil, sert, bağımsız ve istikrarlı partilerden kurulu çok partili sistemi teşvik eder; b) İki turlu çoğunluk sistemi, yumuşak, bağımlı ve nispeten istikrarlı partilerden meydana gelen çok partili sistemi teşvik eder; c) Tek turlu basit çoğunluk sistemi, iktidarın büyük bağımsız partiler arasında el değiştirdiği iki-partili sistemi teşvik eder.⁵⁴ Duverger’in seçim sistemleri ile parti sistemleri arasında kurduğu ilişki literatüre “Duverger Kanunları” olarak geçmiştir. Seçim sistemleri ile parti sistemleri arasında ilişki olup olmadığını test etmeye yönelik kimi çalışmalar yapılmış ve “Duverger Kanunları” eleştiriye konu olmuştur. Hatta Duverger, 1986 yılında yazdığı bir makalede seçim sistemi ve parti sistemleri arasındaki ilişkiyi yeniden formüle etmeyi denemiştir. Bu çalışmaya göre, orantılı temsil sistemleri, birbirinden bağımsız partilerden oluşan çok partili sistemleri, iki turlu çoğunluk sistemleri ise, ittifak halinde ve bağımlı partilerden oluşan çok partili sistemleri teşvik etmektedir.⁵⁵ Buna karşın Duverger Kanunlarına yönelik eleştiriler devam etmiştir. Alan Ware, “Duverger Kanunları”nın çoğunluk esasına dayalı seçim sistemlerinin kullanıldığı Amerika ve Yeni Zelanda’da ortaya çıkan iki partili sistemlerle doğrulandığını ama nisbi temsil sistemini benimseyen Kolombiya ve Malta’da geçerli olmadığını ortaya

⁵³ S. 37-38.

⁵⁴ Duverger, Maurice. *Siyasi Partiler*, (Çev. Ergun Özbudun), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1970, s. 274.

⁵⁵ Duverger, Maurice, “Duverger’s Law: Forty Years Later.” in Bernard Grofman and Arend Lijphart, eds., *Electoral Laws and Their Political Consequences*, s. 70. New York: Agathon Press, 1986, pp. 69-84.

koymuştur⁵⁶. Benzer bir biçimde Wen-Cheng Wu, Duverger’in hipotezlerini revize etmeye çalışan bir makale kaleme almıştır. Bu çalışmaya göre; a) nisbi temsil sistemleri kutuplaşmış ve aşırı çok partili sistemleri, b) iki turlu çoğunluk sistemleri ise, ılımlı çok partili sistemleri teşvik eder⁵⁷. Sartori ise, seçim sistemleri ve parti sistemleri arasındaki ilişkinin, yapılaşmış bir parti sisteminin varlığı ve seçim sisteminin baskısına karşı direnen seçmenlerin, tüm seçim çevrelerinde basit çoğunluğu oluşturmayacak şekilde dağılmış olmaları gibi iki önkoşulun varlığı halinde kanunlaştırılabileceğini savunur.⁵⁸

Parti sistemlerinin ortaya çıkışı ve oluşumunu açıklamaya çalışan yukarıdaki teoriler birbirinden farklı ve birbirine alternatif teorilerdir. Lipset ve Rokkan’ın modeli, parti sistemlerinin ortaya çıkışını sosyo-ekonomik ve ideolojik modellerle açıklamaya çalışır. Buna karşın, Duverger ve Sartori gibi isimler, kurumsal açıklamayı merkeze alırlar. Oysa parti sistemlerinin teşekkülünde, sosyo-ekonomik, ideolojik ve kurumsal faktörlerin tamamının etkisi söz konusudur. Bundan dolayı, Lijphart, Taagepera, Grofman, Laaksu gibi siyaset bilimciler iki modeli sentezlemeye çalışırlar. Bu isimler, parti sistemlerinin teşekkülünde sosyo-ekonomik, ideolojik ve kurumsal faktörlerin birlikte ele alınması gerektiğini savunur. Gerçekten, sosyal bölünmelerin temsili siyasal partilerin varlık gerekçesidir. Partilerin başlıca işlevlerinden birisi toplumdaki bölünme ve çatışmaları yansıtmak ve ifade etmektir.⁵⁹ Bu itibarla, toplumların sosyolojik bölünmüşlük düzeyleri ile parti sistemi arasında bir ilişki olduğu ifade edilmelidir. Lijphart’a göre çağdaş demokrasilerde parti sistemlerinin oluşumuna etki eden yedi sorun boyutu bulunmaktadır: Sosyo-ekonomik, dinsel, kültürel etnik, kentsel-kırsal, rejim desteği, dış politika ve maddecilik-sonrası sorunlar⁶⁰. Parti sistemleri ile sorun boyutları arasında bir ilişki olduğu tartışmasızdır. Ancak parti sistemleri ile sorun boyutları arasındaki ilişki nasıl açıklanmalıdır? Rein Taagepera ve

⁵⁶ Alan Ware, *Political Parties and Party Systems*, Oxford: Oxford University Press, 1996, s. 191-192.

⁵⁷ Wu, Wen-Cheng. *Duverger’s Hypothesis Revisited*, s. 44. <http://www2.scu.edu.tw/politics/journal/doc/J12/02.pdf> (E.T. 01.11.2018)

⁵⁸ Sartori, Giovanni. *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği*, (Çev. Ergun Özbudun) Yetkin Yayınları, Ankara, 1997, s. 59.

⁵⁹ Özbudun, *Türkiye’de Parti ve Seçim Sistemi*, s. 3.

⁶⁰ Lijphart, *op. cit.*, s. 86; Lijphart, Arend. *Demokrasi Motifleri*, (Çev. Güneş Ayas-Utku Umut Bulsun) Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2006, s. 84.

Bernard Grofman'a göre, partilerin efektif sayısı (N)⁶¹ ile sorun boyutlarının sayısı (I) arasındaki ilişki şu şekilde formüle edilebilir: $N= I+1$. Buna göre, etkin parti sayısı, sorun boyutundan bir fazladır⁶². Buna göre tek bir sorun boyutu etrafında bölünmüş toplumlarda iki partili sistemler görülürken, sorun boyutunun iki veya daha fazla olduğu ülkelerde çok partili sistemlerin alt türleri ortaya çıkmaktadır⁶³.

Parti sistemi ile bir ülkenin siyasal istikrarı arasında güçlü bir ilişki söz konusudur. İstikrarlı parti sistemleri siyasal istikrarı beslerken, siyasal istikrar da istikrarlı parti sistemlerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Buna karşın Türkiye söz konusu olduğunda istikrarlı bir parti sisteminin varlığından söz etmek mümkün değildir. Bu durumun aşağıda detaylı işlenecek birkaç nedeni bulunmaktadır. Öncelikle, temel işlevleri toplumdaki bölünme ve çatışmaları temsil etmek olan siyasal partilerin, sosyolojik bölünmelerden bir kısmı üzerinde siyaset yapmalarının önünde yasal engeller bulunmasıdır. Türkiye'de dini, etnik ve sınıfsal bölünmeler üzerinden siyaset yapılmasının önünde çeşitli engeller hep bulunagelmıştır. Bu itibarla çeşitli siyasal partilerin kapatıldıkları görülmektedir. Bu durum, yapılaşmış bir parti sisteminin oluşmasına engel teşkil etmektedir. İkinci olarak Türkiye uzun bir parlamentarizm geleneği olmasına rağmen, demokratik sürecin belirli aralıklarla siyaset dışı (ordu vb.) güçler tarafından kesintiye uğratıldığı bir ülkedir. Üçüncü olarak, demokratik süreci kesintiye uğratan siyaset-dışı

⁶¹ Parti sistemlerinin tasnifinde karşılaşılan temel güçlüklerden birisi, yasal olarak kurulmuş her partinin hesaplamaya dahi edilip edilmeyeceğidir. Eğer yasal olarak kurulmuş bütün partiler hesaplamaya dahil edilirse, bütün sistemlerin çok partili olduğunu varsaymak gerekir. Bunun için parti sistemlerinin analizinde, hangi partilerin hesaplamaya dahil edilmesi gerektiğine ilişkin çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Birisi de, Markku Laakso ve Rein Taagepera tarafından geliştirilmiş ve partilerin görece büyüklüklerini hesaba katarak, bir parti sisteminde tam olarak kaç partinin var olduğunu hesaplamaya yarayan, partilerin efektif sayısı olarak adlandırılan endekstir. Bu endekse göre, efektif parti sayısı, birin, partilerin parlamento seçimlerinde kazandıkları sandalye oranının karelerinin toplamına bölünmesiyle elde edilir. Buna göre eşit derecede güçlü iki partiden oluşan bir iki partili sistemde efektif parti sayısı kesinlikle 2.0'dır. Ancak partiler arasında güç farklılıklarının olduğu bir sistemde, örneğin partilerden birisinin parlamentodaki sandalyelerin %70'ni diğerinin ise %30'unu aldığı bir iki partili sistemde efektif parti sayısı 1.7'dir. Laakso, Markku and Taagepera, Rein, "Effective" Number of Parties: A Measure with Application to West Europa, *Comperative Political Studies*, 12 (1), 1979, s. 3-27, s. 4.

⁶² Taagepera, Rein and Grofman, Bernard. Rethinking Duverger's Law: Predicting the Effective Number of Parties in Plurality and PR Systems - Parties Minus Issues Equals One, *European Journal of Political Research* 13 (1985) 341-352, s. 344.

⁶³ Lijphart, *Demokrasi Motifleri*, s. 94.

güçler, parti sistemlerini anayasa ve seçim kanunları ile dizayn etmeyi de ihmal etmemişlerdir. Bu bakımdan Türkiye’deki seçim sistemleri, büyük ölçüde, demokratik süreçleri askıya alan siyaset-dışı güçler tarafından parti sistemlerini dizayn edecek şekilde hazırlanmıştır. Siyasetin, siyaset-dışı güçler tarafından dizaynı ve sosyolojik bölünmelerin siyasal partiler tarafından temsil edilmesinin önündeki güçlükler, Türkiye’de istikrarlı bir parti sisteminin oluşmasına müsaade etmemiştir.

Türkiye’de, Cumhuriyetin kuruluşundan 1946 seçimlerine kadar, siyasi gücü elinde toplamış tek bir partinin olduğu (siyasal iktidarın tekelleştiği) diğer partilerin varlığına müsaade edilmediği gerçek anlamda bir tek parti sistemi olmuştur. İlk defa 1946 yılındaki seçimlere birden fazla partinin katılmasıyla başlayan dönemden, en son 2015 yılında yapılan genel seçimlere kadar geçen süreç içerisinde, çeşitli parti sistemleri söz konusu olmuştur. 1946 seçimlerine kadar geçen süreç, birden fazla partinin iktidar için rekabetine izin vermeyen gerçek bir tek parti sistemi olduğundan, üzerinde uzunca tartışmaya gerek duyulmamaktadır.

Diğer taraftan, 1946 yılında, birden fazla partinin yarıştığı çok partili bir seçim söz konusu olsa da seçimlerin demokratik olarak nitelendirilmesi mümkün değildir. 21 Temmuz 1946 yılında yapılan seçimler, tek dereceli seçim sisteminin uygulanması ve birden fazla partinin seçime katılması bakımından bir ilktir.⁶⁴ Bu özelliklerine rağmen, seçimler hükümetin kontrolünde yapılmış, açık oy- gizli sayım ilkesi benimsenmiş, sandıklardan çıkan oylar hemen imha edilmiş ve İstanbul gibi seçim çevrelerinde seçim sonuçları üç gün sonra açıklanmıştır.⁶⁵ Benzer şekilde Demokrat Parti (DP) şehirlerde önde olmasına rağmen, kırsal bölgelerde Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) ezici bir çoğunluğu söz konusu olmuştur. Seçim sonuçlarına göre, CHP oyların %85,4’ünü, DP %13,1’ini, bağımsızlar ise %1,5 almışlardır. Tüm bu göstergelerden hareketle şaibeli 1946 seçimlerinden sonra, birden fazla partinin iktidar için rekabet ettiği, iki veya çok partili sistemden ziyade, gerçek tek parti sisteminden hegemonyacı tek parti sistemine geçiş yapıldığı söylenebilir. Ancak bu durum uzun sürmemiş ve

⁶⁴ Sarıkoca, Erem. Türkiye’de Seçim Sistemleri ve Demokrasi, Fenomen Yayıncılık, Erzurum, 2010, s. 171.

⁶⁵ Karpat, Kemal H. Türk Demokrasi Tarihi, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 143.

1950 yılında yapılan seçimlerden itibaren birden fazla partinin iktidar için rekabetine izin verilmiştir.

Çalışmanın bundan sonraki safhasında, hangi dönemde hangi parti sisteminin var olduğunu tespit edebilmek için öncelikle 1950-2015 arası genel seçim sonuçları -parlamentoya giren partiler bazında- tablolar halinde ortaya konulacak daha sonra da yukarıda işaret ettiğimiz “parlamentoya giren parti sayısı”, “partilerin aldıkları oy oranları” ve “partilerin büyüklüğü (koalisyon ve şantaj potansiyeli)” ölçütleri kullanılarak Türkiye’deki parti sistemi/sistemleri analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu analiz de kendi içerisinde 1950-1960, 1961-1980, 1983-2002 arası dönem ve 2002’den günümüze devam eden Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarı dönemi olmak üzere dört başlık altında yapılacaktır.

2.2. 1950-1960 Arası Dönemde Türkiye’de Parti Sistemi

1950 seçimleri, hükümetin seçim yoluyla el değiştirmesi bakımından bir ilktir. 1946 yılında yapılan seçimlerin aksine, 1950 seçimlerine gidilmeden önce seçim kanununda önemli değişiklikler yapılmıştır. 16 Şubat 1950 tarih ve 5545 sayılı yeni seçim kanununda, seçimlerin tek dereceli ve liste usulü adi çoğunluk sistemine göre yapılması öngörülmüştür.⁶⁶ Yeni seçim kanunda, seçimlerin yargı yönetim ve denetiminde yapılması, Yüksek Seçim Kurulu’nun oluşturulması, gizli oy açık sayım ilkesinin benimsenmesi gibi önemli yenilikler yer almaktadır.⁶⁷ 1950, 1954, 1957 tarihli seçimler, liste usulü adi çoğunluk yöntemine göre yapılmıştır. Seçim sisteminden kaynaklanan ciddi orantısızlıklar söz konusu olmakla birlikte bu dönemde, iki parti arasında rekabet yaşandığı görülmektedir. Tablo II’de, 1950-1960 arası yapılan seçimlerin sonuçlarına yer verilmiştir.

⁶⁶ Sarıkoca, *op. cit.*, s. 172.

⁶⁷ Buran, Hasan. Seçim Sistemleri ve Türkiye İçin Yeni Bir Seçim Sistemi Önerisi, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2005, s. 105.

Tablo II: 1950-1960 Arası Genel Seçim Sonuçları⁶⁸

SEÇİM TARİHİ	SEÇİME KATILAN SİYASİ PARTİLER	PARTİLERİN ALDIĞI OY ORANLARI
1950	Demokrat Parti (DP)	% 55,2
	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 39,6
	Millet Partisi (MP)	% 4,6
	BAĞIMSIZ	% 0,6
1954	Demokrat Parti (DP)	% 58,4
	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 35,1
	Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP)	% 5,1
	BAĞIMSIZ	%0,6
1957	Demokrat Parti (DP)	% 48,6
	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 41,4
	Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP)	% 6,5
	Hürriyet Partisi (HP)	% 3,5

Blondel’in tasnifi çerçevesinde tablo II’ye bakıldığında 1950-1960 arasında yapılan seçimlerde iki parti oylarının toplamda %90’ından fazlasını aldığı için, bu dönemde, iki partili sistemin olduğundan kuşku yoktur. Ancak yukarıda belirtildiği üzere Blondel, klasik iki parti sisteminde, iki büyük parti arasındaki oy farkının çok az olduğunun (ortalama % 1,6) ve seçmenin iki parti arasında tercihlerini oldukça eşit dağıttığının altını çizmektedir⁶⁹. Bu açıdan Türkiye’deki iki partili sistem, klasik örneklerinden ayrılmaktadır. Şöyle ki Türkiye’de 1950-1960 tarihleri arasında her ne kadar iki büyük parti oyların toplamda %90’ından fazlasını almış olsa da bu partiler arasındaki oy farkı, Blondel’in belirttiğinin çok üstündedir. 1950-1960 arası dönemde yapılan üç seçimde, iki parti arasındaki ortalama oy farkı, %15,3’tür. Ancak bu durum yine de bu dönemdeki parti sisteminin iki partili sistem olarak nitelendirilmesine engel değildir. Çünkü yukarıda belirtildiği üzere Blondel,

⁶⁸ Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1957 Genel Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/ysk/faces/HaberDetay?training_id=YSKPWCN1_4444010921&_afLoop=439517199601402&_afWindowMode=0&_afWindowId=15jp1sonkt_18#%40%3F_afWindowId%3D15jp1sonkt_18%26_afLoop%3D439517199601402%26training_id%3DYSKPWCN1_4444010921%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D15jp1sonkt_30 (E.T. 07.06.2017).

⁶⁹ Blondel, *op. cit.*, s. 184-185.

teorik olarak iki partili sistemlerde, bir partinin diğerinde daha büyük olmasının mümkün olabileceğini de belirtmektedir⁷⁰. Bu teorinin Türkiye’de 1950-1960 döneminde pratiğe döküldüğü söylenebilir.

1950-1960 dönemi söz konusu olduğunda, 1957 seçimlerine ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. 1957 seçimlerinde CHP, CMP ve HP arasında, DP karşıtı bir seçim ittifakı görüşmeleri yapılmış olmasına rağmen, DP’nin seçim kanununda yaptığı değişiklikler ve seçimleri bir yıl erkene alması, bu ittifakın gerçekleşmesine engel olmuştur. DP, seçimlere çok kısa bir süre kala, 5.6.1946 tarih ve 4918 sayılı Seçim Kanunu’nun 35.maddesinde: “seçimlere iştirak eden siyasal partiler, il veya ilçe teşkilatı kurdukları her seçim çevresinde müstakilen seçime iştirak etmek ve o çevrenin seçeceği milletvekili sayısı kadar aday göstermek mecburiyetindedir” ve “bir siyasi partiye adaylık için müracaat etmiş olan hiç kimse hiçbir seçim çevresinde o seçimde müstakilen adaylığını koyamayacağı gibi başka bir parti tarafından da aday gösterilemez ve seçilemez” gibi değişiklikler yaparak, seçim ittifakına engel olmuştur.⁷¹ Böyle koşullar altında gidilen seçimlerde, DP ile CHP arasındaki oy farkı ilk kez tek hanelere inmiştir. Beri taraftan, CMP ve HP oyların toplamda % 10’nunu almış olmalarına rağmen, seçim sistemi nedeniyle sadece dörder sandalye kazanmışlardır.

1957 seçimleri, seçim sisteminin, parti sistemi üzerindeki etkisini göstermek bakımından muazzam bir örnek teşkil etmektedir. Eğer bu dönemde, seçim kanununda değişiklik yapılmasa dolayısı ile seçim çevrelerinde, üç parti arasında seçim ittifaklarına izin verilseydi, farklı bir parti sistemi ile karşılaşmak mümkün olabilirdi. Böyle bir durumda iki partili sistemin, iki buçuk partili veya çok partili bir sisteme evrilmesi kuvvetle muhtemeldi. Maalesef bu dönem, askeri bir darbe ile sonuçlanmış ve hem siyasal sistemin hem de parti sisteminin demokratik evrimine imkân tanınmamıştır.

2.3. 1961-1980 Arası Dönemde Türkiye’de Parti Sistemi

27 Mayıs 1960 askeri darbesi, Türkiye’de siyasetin siyaset-dışı aktörler tarafından dizayn edilmesinin nirengi noktasıdır. Darbe sonrası, DP

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ Aydoğdu, Yasin. Seçim Sistemleri ve Türkiye, Adalet Yayınları, Ankara, 2015, s. 172-173.

kapatılmış, Başbakan Adnan Menderes ile bakanlar Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu idam edilmiştir. Darbeyle birlikte parti sisteminde radikal değişiklikler meydana gelmiştir. 1961 yılında hazırlanan anayasa, Millet Meclisi’ni dengeleyici kurumlar ihdas ederek, iktidar partisinin hareket alanını daraltmayı hedeflemiştir. Zürcher’e göre, Cumhuriyet Senatosu bu amaçla kurulmuş olup; bütün kanunların hem meclis hem de senato onayından geçmesi zorunlu hale getirilmiştir.⁷² Diğer taraftan, güçlü iktidar-zayıf muhalefet yaratan geniş bölge liste usulü ile uygulanan adi çoğunluğa dayalı seçim sistemi terkedilmiş; bu dönemde nispi temsilin çeşitli türleri uygulanmıştır⁷³. 1961 sonrası dönemde, Türkiye’de genel olarak çok partili bir sistemin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak bu uzun dönem içerisinde, çok partili sistemin değişik tiplerinin olduğu gözlemlenmektedir. 1961-1980 arası dönemde yapılan seçim sonuçları tablo III’deki gibidir:

Tablo III: 1961-1980 Arası Dönemde Seçim Sonuçları⁷⁴

SEÇİM TARİHİ	SEÇİME KATILAN SİYASİ PARTİLER	PARTİLERİN ALDIĞI OY ORANLARI
1961	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 36,7
	Adalet Partisi (AP)	% 34,8
	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)	% 14
	Yeni Türkiye Partisi (YTP)	% 13

⁷² Zürcher, Eric Jan. Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, 10. B., İstanbul, 2005, s. 357.

⁷³ Bu dönemde uygulanan seçim sistemleri şu şekildedir: Çevre barajlı d’Hondt sistemi, 1961 milletvekili ve 1964 Cumhuriyet Senatosu seçimleri. Milli bakiye sistemi, 1965 milletvekili ve 1966 Cumhuriyet Senatosu seçimleri. Barajsız d’Hondt sistemi, 1969, 1973, 1977 milletvekili seçimleri 1968, 1973, 1975, 1977, 1979 Cumhuriyet Senatosu seçimleri. Tuncer, Erol. Türkiye’de Seçim Uygulamaları / Sorunları Işığında Temsilde Adalet-Yönetimde İstikrar İlkelerinin İşlevselliği, Anayasa Yargısı 23, Ankara, 2006, s. 169.

⁷⁴ Yüksek Seçim Kurulu, 1961-1977 Genel Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/ysk/faces/HaberDetay?training_id=YSKPWCN1_4444010921&_afLoop=439517199601402&_afWindowMode=0&_afWindowId=15jp1sonkt_18#%40%3F_afWindowId%3D15jp1sonkt_18%26_afLoop%3D439517199601402%26training_id%3DYSKPWCN1_4444010921%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D15jp1sonkt_30 (E.T. 07.06.2017).

SEÇİM TARİHİ	SEÇİME KATILAN SİYASİ PARTİLER	PARTİLERİN ALDIĞI OY ORANLARI
1965	Adalet Partisi (AP)	% 52,9
	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 28,7
	Millet Partisi (MP)	% 6,3
	Yeni Türkiye Partisi (YTP)	% 3,7
	BĞIMSIZ	% 3,2
	Türkiye İşçi Partisi (TİP)	% 3
	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)	% 2,2
1969	Adalet Partisi (AP)	% 46,6
	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 27,4
	Güven Partisi (GP)	% 6,6
	BĞIMSIZ	% 5,6
	Millet Partisi (MP)	% 3,2
	Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	% 3
	Birlik Partisi (BP)	% 2,8
	Türkiye İşçi Partisi (TİP)	% 2,7
	Yeni Türkiye Partisi (YTP)	% 2,2
1973	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 33,3
	Adalet Partisi (AP)	% 29,8
	Demokrat Parti (DP)	% 11,9
	Milli Selamet Partisi (MSP)	% 11,8
	Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP)	% 5,3
	Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	% 3,4
	BAĞIMSIZ	% 2,8
	Türkiye Birlik Partisi (TBP)	% 2,8
1977	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 41,4
	Adalet Partisi (AP)	% 36,9
	Milli Selamet Partisi (MSP)	% 8,6
	Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	% 6,4
	BAĞIMSIZ	% 2,5
	Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP)	% 1,9
	Demokrat Parti (DP)	% 1,8

1961-1965 Döneminde, iki büyük parti oyların toplam %71,5’ini almıştır. Bu durum Blondel’in tablo I’deki, II. grup ülkeler kategorisine daha yakındır. Yani Blondel’in, iki buçuk parti sistemi dediği sistemdir. Ancak Sartori’nin, koalisyon ya da şantaj potansiyeli ölçütü de dikkate alınacak olursa burada, iki büyük parti dışındaki diğer iki partiden YTP koalisyon ortağı olmuştur. Yine 1962’de İsmet İnönü başbakanlığında kurulan koalisyon hükümetinde (27. hükümette) CKMP milletvekilleri de yer almıştır. Bu nedenle CKMP de sayıya dâhil edilmelidir. Dolayısı ile bu dönemdeki parti sisteminin, iki büyük partinin yanında bir üçüncü küçük partinin olduğu iki buçuk parti sisteminden ziyade dört partinin olduğu, “sınırlı çoğulcu özelliğe sahip çok partili sistem”e daha çok benzediğini söyleyebiliriz.

Tablo III’e baktığımızda, 1965-1969 arası dönemde parlamentoda toplam altı siyasi parti bulunmaktadır. Her ne kadar iki büyük parti, toplam oyların %81’ini almış olsa da bu sistemi iki buçuk parti sistemi olarak nitelendirmek mümkün değildir. Çünkü sistem içerisinde iki büyük parti dışında 29. hükümette AP ile koalisyon ortağı olmuş MP ve CKMP vardır. YTP koalisyon potansiyeli olan bir partidir. O dönemde TİP söylemleri ve dayandığı ideoloji bakımından, sistem karşıtı bir parti olarak nitelendirilebilir. Ancak bu sistem karşıtı partinin şantaj potansiyeli olmamıştır. Dolayısı ile 1965-1969 dönemindeki parti sistemi, beş partinin olduğu “sınırlı çoğulcu özelliğe sahip çok partili sistem” olarak nitelendirilebilir.

1969-1980 arasındaki toplam üç yasama dönemi, parlamentoda en çok siyasi partinin bulunduğu dönemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Tablo III’e bakıldığında, 1969 seçimleri sonrasında parlamentoya sekiz parti, 1973 seçimlerinde yedi parti ve 1977 seçimlerinde ise altı parti girmiştir. Bu dönemde sırasıyla 1969 seçimlerinde iki büyük parti oyların toplamda %74’ünü, 1973 seçimlerinde %61,3’ünü, 1977 seçimlerinde ise %78,3’ünü almıştır. Bu üç dönemin ortak özelliklerine baktığımızda bir kere parlamentoda altı ila sekiz arasında siyasi partinin olduğu görülmektedir. Bu partilerden, iki büyük parti dışındaki diğer partiler, küçük gruplardır. Sadece merkeze yönelmenin merkez partilerine ekstra oy kazandırmaya yetmediği bu dönem, kutuplaşmanın da olduğu bir dönemdir. Yine bu dönemin ortak özelliklerinden biri, hükümetin merkez partileri tarafından kurulması, sık sık düşmesi ve yeniden kurulan hükümetlerde hemen hemen aynı partilerin yer almasıdır. Örneğin, 1969-73 arası dönemde dört farklı başbakan başkanlığında, tam altı hükümet (31-36. hükümetler); 1973-1977

arası dönemde üç farklı başbakan başkanlığında üç hükümet (37,38,39. hükümetler); 1977'den askeri darbenin olduğu 12 Eylül 1980 tarihine kadarki dönemde ise iki farklı başbakan başkanlığında tam dört hükümet kurulmuştur⁷⁵. Hükümetlerde görev almayan partilerden TİP, sistem karşıtı parti olarak bir kenara konulacak olursa, parlamentodaki diğer siyasi partilerin hepsinin hükümetlerde görev alma potansiyelinin olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim bu dönemde çeşitli zamanlarda kurulan koalisyon hükümetlerinde, beş farklı partinin (AP, CHP, CGP, MSP, MHP) görev aldığı görülmektedir. Belirtilen özelliklerinden dolayı bu dönemdeki siyasi parti sisteminin, Sartori'nin yukarıda izah edilen "aşırı çoğulcu çok partili sistemi"yle örtüştüğü rahatlıkla söylenebilir.

1961-1980 arası döneme bakıldığında, çok partili sistemin değişik alt türleri görülmüş ve nispi temsilin değişik türleri, küçük partilerin parlamentoda temsiline imkan sağlamıştır. Ancak bu dönemde, istikrarlı bir siyasal sistemin varlığından söz etmek güç görünmektedir. Bülent Tanör'e göre, 1960-1980 döneminin temel özellikleri, demokratikleşme, istikrarsızlık, kutuplaşma ve sivilleşmemedir.⁷⁶ Demokratik seçim sistemi, merkez-dışı küçük partileri parlamentoda temsiline imkân sağladığı gibi bu partilerin koalisyon ortağı olarak iktidarda bulunmalarına da izin vermiştir. Bu boyutuyla dönemin demokratikleşme konusunda sıçrama yarattığı söylenebilir. Ancak bu durum, bazı partilerin toplumsal desteklerinden daha fazla iktidar gücüne sahip olmasına da imkân sağlamıştır. Bundan dolayı siyasal kutuplaşma artmış ve siyasal sistemin istikrarsızlaşması söz konusu olmuştur. Bu dönemde, radikal sağ ve sol arasında yaşanan çatışmalar kutuplaşmayı derinleştirmiş ve bu kutuplaşma etkisini yönetim katında da göstermiştir. Süleyman Demirel öncülüğünde kurulan iki "Milliyetçi Cephe" hükümeti bunun örneğidir.⁷⁷ Diğer taraftan artan kutuplaşma, siyaset-dışı aktörlerin siyasete müdahale için kullandıkları bir gerekçe haline gelmiş ve 1961-1980 dönemi de 12 Eylül 1980 askeri darbesi ile son bulmuştur.

⁷⁵ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık, Geçmiş Hükümetler, https://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/_Global/_Government/pg_CabinetHistory.aspx (29.06.2017)

⁷⁶ Tanör, Bülent. Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, 17. B., İstanbul, 2008, s. 407.

⁷⁷ Tanör, *op. cit.*, s. 406.

2.4. 1983-2002 Arası Dönemde Türkiye’de Parti Sistemi

1980 darbesi sonrasında askeri yönetim, parti sistemini yeniden şekillendirmeye çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda iki aracın kullanıldığı görülmektedir. Bu araçlardan ilki 1980 öncesi partilerin tamamının kapatılması ve liderlerinin on yıl boyunca siyaset yapmalarının yasaklanması, ikincisi ise hem % 10 seçim çevresi ve ülke barajlı d'Hondt sisteminin benimsenmesi hem de seçime sadece ruhsatlı partilerin girilmesine izin verilmesidir. 12 Eylül rejimi, güçlü bir iktidar partisinin olduğu sınırlı bir parti sistemi hedeflemekteydi. Nitekim 1983 yılında yapılan seçimlere sadece üç partinin katılmasına izin verilmiş ve güçlü tek parti iktidarı hedefine ulaşılmıştır. Ancak 12 Eylül rejimi, Milliyetçi Demokrasi Partisi'nin (MDP) seçimleri kazanıp iktidar olmasını hedeflemesine karşın, seçimleri Anavatan Partisi (ANAP) kazanmıştır. ANAP 1983 ve 1987 seçimlerinden tek başına iktidar çıkmışsa da bu durum uzun sürmemiş ve 1991 seçimlerinden itibaren koalisyonlar dönemi yaşanmaya başlamıştır. 1983 ve 1987 seçimlerinde ANAP tek başına iktidar olmasına rağmen üç partili bir meclis söz konusudur. Hiçbir partinin tek başına iktidar olamadığı 1991-2002 döneminde ise koalisyonlar ve çok partili bir meclis aritmetiği ortaya çıkmıştır. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra askeri yönetim, kutuplaşma ve istikrarsızlığın sebebini, aşırı çoğulcu çok partili sisteme ve buna cevaz veren seçim sistemine bağlamıştır. Bu bağlamda darbe yönetimi, temsilde adaleti hedefleyen nispi temsil sistemleri yerine, “yönetimde istikrarı” hedefleyen hem seçim çevresi hem de ülke barajlı d'Hondt sistemini benimsemiştir⁷⁸. 1983-2002 arası dönemde yapılan seçimlerde şu sonuçlar ortaya çıkmıştır:

⁷⁸ Bu dönemde uygulanan seçim sistemleri şu şekildedir: Çifte Barajlı d'Hondt sistemi, 1983 milletvekili seçimleri. Çifte barajlı d'Hondt + kontenjan sistemi, 1987, 1991 milletvekili seçimleri. Ülke barajlı d'Hondt sistemi, 1995, 1999, 2002 milletvekili seçimleri. Tuncer, *op. cit.*, s. 169.

Tablo IV: 1983-2002 Arası Dönem Seçim Sonuçları⁷⁹

SEÇİM TARİHİ	SEÇİME KATILAN SİYASİ PARTİLER	PARTİLERİN ALDIĞI OY ORANLARI
1983	(Anavatan Partisi) ANAP	% 45,1
	Halkçı Parti (HP)	% 30,5
	Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP)	% 23,3
	BAĞIMSIZ	% 1,1
1987	Anavatan Partisi (ANAP)	% 36,3
	Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP)	% 24,8
	Doğru Yol Partisi (DYP)	% 19,1
1991	Doğru Yol Partisi (DYP)	% 27
	Anavatan Partisi (ANAP)	% 24
	Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP)	% 20,8
	Refah Partisi (RP)	% 16,9
	Demokratik Sol Parti (DSP)	% 10,8
1995	Refah Partisi (RP)	% 21,4
	Anavatan Partisi (ANAP)	% 19,6
	Doğru Yol Partisi (DYP)	% 19,2
	Demokratik Sol Parti (DSP)	% 14,6
	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 10,7
1999	Demokratik Sol Parti (DSP)	% 22,2
	Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	% 18
	Fazilet Partisi (FP)	% 15,4
	Anavatan Partisi (ANAP)	% 13,2
	Doğru Yol Partisi (DYP)	% 12

⁷⁹ Yüksek Seçim Kurulu, 1983-2002 Genel Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/ysk/faces/HaberDetay?training_id=YSKPWCN1_4444010920&_afLoop=439591683806640&_afWindowMode=0&_afWindowId=15jp1sonkt_18#%40%3F_afWindowId%3D15jp1sonkt_18%26_afLoop%3D439591683806640%26training_id%3DYSKPWCN1_4444010920%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D15jp1sonkt_39 (E.T. 07.06.2017);

1983-1987 ve 1987-1991 arası dönemlerde parlamentoya üçer parti girmiştir. Her iki dönem birlikte değerlendirildiğinde, iki dönemde de parlamentoya birinci parti olarak giren ANAP ile ikinci parti arasındaki oy farkı ortalama %13’tür. ANAP bu birinciliğini üç seçim üst üste sürdürebilse ve her seçimde ikinci partinin yaklaşık iki katı oy almış olsaydı, hâkim partiden bahsedilebilirdi. Ancak bu koşullar oluşmadığı için ANAP’ı hâkim parti olarak nitelendirmek mümkün değildir.

Blondel’in tasnifinden hareketle, 1983-1987 döneminde ilk iki partinin oyları toplamı %75,6 olduğu için bu dönemdeki parti sisteminin, iki buçuk parti sistemi olarak adlandırılabilirdiği düşünülebilirse de bu bir yanılgı olur. Zira MDP darbecilerin desteklediği, toplumsal temeli olmayan yapay bir partidir. Bundan dolayı bir sonraki seçimde eriyip yok olmuştur. Dolayısı ile 1983-1987 arası dönemi gerçekte iki partili; 1987-1991 arası dönemi de üç partinin olduğu çok partili bir sistem olarak nitelemek mümkündür. 1987-1991 arası dönemde parlamentodaki ilk iki parti, toplam oyların en az %75’ini alamadığı için bu dönemdeki parti isteminin, Blondel’in Tablo I, ikinci kategorideki ülkeleriyle aynı olduğunu başka bir deyişle partilerin aldıkları oy oranlarına da bakıldığında, iki büyük parti yanında üçüncü bir küçük partinin olduğu, “iki buçuk parti”li sistemin varlığından bahsetmek zordur.

1991-2002 arasında ise toplam üç yasama dönemi söz konusudur (1991-1995, 1995-1999 ve 1999-2002). Tablo IV’e bakıldığında da görüleceği üzere, bu dönemlerin her üçünde de parlamentoya beşer parti girmiştir. Üç dönemde de ilk iki partinin oyları toplamı %40,2 ile %51 arasında olmuştur. Türkiye’de 1990’lı yıllar (1991-2002 arası dönem), Blondel’in yukarıda belirttiği üzere hâkim partinin bulunmadığı, koalisyonların olduğu, politik davranışların sistem içerisine eşit derecede ve iyi bir şekilde yerleştirildiği gerçek manada çok partili sistemdir⁸⁰. Sartori’nin sınıflandırması esas alınır bu dönemi, “ılımlı çok partili sistem” olarak da nitelendirmek mümkündür.

1983-1987 seçimleri sosyolojik yapıyla ilişkisi olmayan, imal edilmiş çoğunluklar yoluyla tek parti iktidarı yaratmayı hedeflemişse de bu durum uzun sürmemiştir. İki seçim sonra sistem 1980 öncesi, çok partili sistem ve koalisyon hükümetlerine doğru hızla evrilmiştir. Ancak bu dönem de 1980 öncesine benzer bir biçimde, kriz ve istikrarsızlıkla maluldür. Ekonomik,

⁸⁰ Blondel, *op. cit.*, s. 186.

siyasal ve toplumsal krizler bu dönemin temel özelliğidir. Nitekim, 2001’de yaşanan ekonomik kriz, siyasal ve toplumsal krize dönüşmüş, 2002 yılında yapılan seçimlerde, hükümet ortağı partiler de dahil olmak üzere, parlamentoda bulunan partiler çöküş yaşamıştır. 1983-2002 arası dönem, parlamentoda bulunan siyasal partilerin toplum tarafından tasfiyesiyle sonuçlanmıştır.

2.5. 2002-2015 Dönemi

ANAP, DSP ve MHP koalisyonu döneminde yaşanan ekonomik krizin, hızla toplumsal ve siyasal krize dönüşmesi sonucunda, Türkiye’deki parti sistemi radikal bir dönüşüm yaşamıştır. 1999 seçimlerinde parlamentoya giren partilerin tamamı bir sonraki seçimde meclis dışında kalmış; 2002 genel seçimlerinde, 1999 seçimlerinde baraj altında kalan CHP ile Milli Görüş’ün yenilikçi kanadının öncülüğünde kurulan ve merkez sağdan birçok siyasetçinin katıldığı AKP barajı aşarak parlamentoya girmiştir. Bu dönem, parti sisteminde radikal değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. 2002-2015 yılları arasında yapılan genel seçim sonuçları aşağıdaki tablodaki gibidir:

Tablo V: 2002-2015 Dönemi Seçim Sonuçları⁸¹

SEÇİM TARİHİ	SEÇİME KATILAN SİYASİ PARTİLER	PARTİLERİN ALDIĞI OY ORANLARI
2002	Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)	% 34,3
	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 19,4
	BAĞIMSIZ	% 1
2007	Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)	% 46,6
	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 20,9

⁸¹ Yüksek Seçim Kurulu, 2002-2007 Genel Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/ysk/faces/HaberDetay?training_id=YSKPWCN1_4444010920&_afLoop=439591683806640&_afWindowMode=0&_afWindowId=15jp1sonkt_18#%40%3F_afWindowId%3D15jp1sonkt_18%26_afLoop%3D439591683806640%26training_id%3DYSKPWCN1_4444010920%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D15jp1sonkt_39 (E.T. 07.06.2017); 2011 Genel Seçim Sonuçları T.C. Resmi Gazete, 23.06.2011, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/06/20110623-4.pdf> (E.T.07.06.2017), 7 Haziran 2015 Genel Seçim Sonuçları, T.C. Resmi Gazete, 06.18.2015, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/06/20150618M1-1.pdf> (E.T. 07.06.2017), 1 Kasım 2015 Genel Seçim Sonuçları, T.C. Resmi Gazete, 11.12.2015, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/11/20151112M1-1.pdf> (E.T. 07.06.2017)

SEÇİM TARİHİ	SEÇİME KATILAN SİYASİ PARTİLER	PARTİLERİN ALDIĞI OY ORANLARI
	Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	% 14,3
	BAĞIMSIZ	% 5,2
2011	Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)	% 49,9
	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 25,9
	Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	% 13
	BAĞIMSIZ	% 6,5
7 HAZİRAN 2015	Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)	% 40,8
	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 24,9
	Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	% 15,2
	Halkların Demokratik Partisi (HDP)	% 13,1
1 KASIM 2015	Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)	% 48,5
	Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	% 25,3
	Halkların Demokratik Partisi (HDP)	% 10,7
	Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	% 11,9

2002 Seçimleri Türkiye açısından ileride de büyük etkiler yaratacak bir seçim olmuştur. Bu seçimlerde DYP %9,5, MHP, %8,3, yeni kurulan Genç Parti %7,2, DEHAP %6,2 ve ANAP %5,1 oy alarak 10.06.1983 tarih ve 2839 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu 33. maddesinde yer alan %10’luk ülke seçim barajı nedeni ile barajın altında kalmış ve parlamentoya girememişlerdir⁸². Tablo V’e de bakıldığında görüleceği üzere bu dönemde, seçim barajını aşır parlamentoya giren siyasi parti sayısı ikidir (AKP ve CHP). Bu iki partinin oyları toplamı %53,7’dir. Başka bir deyişle oyların %46’3’ü 12 Eylül 1982 Askeri darbesinin bir mirası olan 2839 sayılı kanun nedeniyle parlamentoda temsil edilememiştir. 2002 seçimlerinde, birinci parti olan Adalet ve Kalkınma Partisi, parlamentoya giren diğer parti olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’nin yaklaşık bir buçuk katı oy almış olmasına rağmen, seçim sisteminden dolayı parlamentoda kazandığı sandalye sayısı, CHP’in kazandığı sandalye sayısının iki katından fazla olmuştur. 2002 Genel seçiminde, AKP %34,3 oy karşılığında parlamentoda toplam 363 milletvekilliği kazanırken;

⁸² T.C. Resmi Gazete, 10.11.2002 <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/11/20021110.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/11/20021110.htm>(E.T.03.07.2017)

CHP %19,4 oy karşılığında 178 milletvekilliği kazanmıştır⁸³. Dokuz tane de bağımsız milletvekili parlamentoya girmiştir. Bu dönemde, parlamentoda her ne kadar iki parti bulunsada bu iki partinin oyları birbirine yakın olmadığı gibi oylar toplamı %90 ve üzerinde de değildir. Dolayısıyla bu dönemdeki parti sistemi, Blondel'in yukarıda Tablo I'de yer alan birinci kategori ülkelerdeki gibi klasik bir iki partili sistem değildir. Sayı açısından iki partili sistem olarak görülebilse de bunun seçim sisteminden kaynaklı olduğunu belirtmek gerekir. Şöyle ki %10 gibi yüksek bir seçim barajı yerine mesela %5 gibi daha makul bir seçim barajı olsa, parlamentoya toplam yedi siyasi parti girecek ve koalisyonlar söz konusu olacaktı. Eğer belirtildiği gibi olsa idi DEHAP sistem karşıtı koalisyon ve şantaj potansiyeli olmayan bir parti olarak değerlendirilirse, iki büyük partinin dışında koalisyon potansiyeli olan dört partinin daha olduğu altı partili bir sistemden bahsedilecekti. Dolayısıyla bu dönemdeki parti sisteminin Sartori'nin kıstasları esas alınacak olursa, gerçekte "sınırlı çoğulcu çok partili sistem" olduğunu ancak %10 seçim barajının buna müsaade etmediğini ve yapay bir parti sistemi oluşturduğunu söyleyebiliriz.

2002 ile başlayıp günümüze değin devam eden süreçte, yapılan toplam beş genel seçimin hepsinde, Adalet ve Kalkınma Partisi birinci olmuştur. AKP'nin beş seçimdeki ortalama oy oranı %43,9'dur. Yine bu beş genel seçimin hepsinde ikinci parti olarak parlamentoya giren Cumhuriyet Halk Partisi'nin beş seçimdeki oy ortalaması ise %23,2'dir. Birinci parti ile ikinci parti arasındaki puan farkı beş genel seçimde ortalama 20,7'dir. Bu ortalama, beş genel seçimde üst üste birinci parti olan AKP'nin, ikinci partinin yaklaşık iki katı oy aldığı anlamına gelmektedir. 7 Haziran 2015'teki genel seçim hariç, AKP diğer dört seçimde de parlamentodaki sandalyelerin salt çoğunluğunu kazanmıştır. Zaten 7 Haziran 2015 seçimleri sonrasında hükümet kurulamadığı için bu seçimler 1 Kasım 2015 tarihinde yenilenmiştir. 2002-2015 Arası dönemde, seçim süreçlerindeki kimi eksikliklere ve eleştirilere rağmen seçim sonuçlarının genel olarak meşru kabul edildiği gözlemlenmektedir. Bütün bu hususlar dikkate alındığında, AKP'nin Sartori'nin "hakim parti" (*predominant party*) tanımına uyduğu rahatlıkla söylenebilir. Başka bir deyişle Türkiye'de 2002-2015 arası dönemde, baskın partili bir parti sistemi söz konudur. Ancak bu baskın partili sistem 2002-2007

⁸³ Bu dönemde parlamentoya dokuz tane de bağımsız milletvekili girmiştir. <http://www.ysk.gov.tr/ysk/docs/2002MilletvekiliSecimi/turkiye/milletvekilisayisi.pdf> (E.T. 03.07.2017)

arası dönemde, %10’luk ülke seçim barajından dolayı baskın partili iki partili sistem olarak belirmiştir. Seçim barajının makul bir seviyede olması durumunda, gerçekte farklı bir parti sisteminin olacağını bir önceki paragrafta izah etmiştik. 2007’den günümüze ise parlamentoya baskın parti dışında düzenli olarak üç partinin girdiği görülmektedir. Bu dönem, seçim barajının aşıldığı⁸⁴ parlamentodaki temsiliyet oranının ortalama % 92,4 gibi yüksek olduğu bir dönemdir. Dolayısı ile bu dönemde %10’luk seçim barajının 2002-2007 arası dönemde olduğu gibi parti sistemini etkilediğinden bahsedilemez. Bu dönemdeki parti sistemi tam anlamıyla “hâkim partili sınırlı çoğulcu çok partili sistemi”dir.

Türkiye’de 1961-2002 arası dönemde yapay müdahaleler dışında yapılan seçimler incelendiğinde, genel olarak hâkim partinin olmadığı çok partili sistemin türevlerini görülmüştür. Buna karşın 2002 sonrası yapılan seçimlerden itibaren hakim partili çok partili sistem ortaya çıkmıştır. Türkiye’de hâkim partili çok partili sistemin ortaya çıkışına sebep olan faktörler nelerdir? 1950 sonrası yapılan seçim sonuçları göz önüne alındığında, 2002 sonrası ortaya çıkan hâkim partili çok partili sistemin ortaya çıkışını anlamlandırmak ilk bakışta güç görünebilir. Buna karşın Türkiye’de 1950’den sonra yapılmış seçimlerin iki istisna hariç ortak bir özelliği bulunmaktadır. Türkiye’de, merkez sağ partisi olarak nitelendirilebilecek olan partilerin yaklaşık olarak oyların üçte ikisini aldığı görülmektedir. Bu durum söz konusu olduğunda, Türkiye’deki parti sistemini şekillendiren en önemli dinamiğin, merkez sağdaki parti sayısı olduğu iddia edilebilir. Demokratik seçimlerin yapıldığı 1950 yılından 2016 yılına kadar yapılan bütün seçimlerde -1974-1977 seçimleri hariç- merkez sağın oyu, sol olarak nitelendirilen partilerin oyunun yaklaşık iki katıdır. Bu bakımdan merkez sağın Türkiye’de hâkim blok olduğu görülmektedir. Türkiye’nin parti sisteminin biçimlenişindeki temel faktör ise merkez sağdaki parti sayısıdır. Merkez sağda birden fazla partinin başarılı olduğu seçimlerde, Türkiye’de parti sistemin çok partili, merkez sağda tek partinin olduğu seçimlerde ise parti sisteminin, hâkim partili çok partili sistem şeklini aldığı görülmektedir. 2002 seçimlerinde seçim barajına takılarak, parlamento dışında kalan merkez sağ

⁸⁴ 2007 seçimlerine DTP; 2011 seçimlerine BDP ülke seçim barajına takılmamak için bağımsız adaylarla girip daha sonra TBMM’de grup kurmuşlardır. 7 Haziran 2015’den itibaren bu partilerin devamı niteliğinde olan HDP parti olarak seçimlere girmiş ve parlamentoda yer almıştır.

partilerin, süreç içerisinde ya yok oldukları ya da hâkim parti olan Adalet ve Kalkınma Partisi'ne katıldıkları görülmektedir.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyet'inin kuruluşundan beri parti sisteminin izini sürmenin çok ciddi zorlukları bulunmaktadır. Türkiye'de, gerçek tek partili, iki partili ve çok partili sistemin çeşitli şekillerinin (sınırlı çoğulcu çok ok partili sistem, aşırı çoğulcu çok partili sistem, hâkim partili sınırlı çoğulcu çok partili sistem gibi) görüldüğü göz önünde bulundurulduğunda, istikrarlı bir parti sisteminin varlığından söz etmek mümkün değildir. Parti sistemleri üzerine çalışan siyaset bilimciler üç ya da dört seçim döneminden hareketle analiz yapılması gerektiğini ifade etmektedirler. Üç ya da dört seçim dönemi, Türkiye'de askeri darbelerle tekabül etmektedir. Demokrat Parti üç genel seçim görebilmiş, dördüncü seçimini göremeden darbe ile iktidarına son verilmiştir. Benzer biçimde, 1961-1969 döneminde üç seçim yapılmış, ardından 1971 yılında, ordu tekrar siyaset müdahale etmiştir. 12 Eylül 1980 darbesi, 28 Şubat postmodern darbesi ve 2007'deki e-muhtıra, ordunun siyasete müdahalesinin diğer örnekleri olarak görülebilir. Askeri müdahalelerin temel hedeflerinden birisi de parti sistemini dizayn etmektir. Bu bakımdan darbeler Türkiye'de, istikrarlı bir siyasal sistem ve parti sisteminin oluşmasının önündeki temel engeller olmuşlardır.

Türkiye'de, askeri darbeler dışında, toplumsal sorun boyutlarını temsil temelinde, aldıkları oy oranları ve partilerin büyüklüğü (koalisyon ya da şantaj potansiyeli) ölçütleri esas alınarak, gerçek parti sayısının ve parti sisteminin tespit edilmesini engelleyen bir diğer husus ise seçim sistemleri olmuştur. Unutulmamalıdır ki seçim sistemleri parti sistemini yapay olarak dizayn etme işlevi görebilmektedir. Bu durum yukarıdaki tablolarda kendini göstermektedir. Özellikle % 10 ülke seçim barajının uygulanması ile yapay çoğunlukların oluşmasına nasıl sebebiyet verildiğine baktığımızda, bunu daha iye görebilmekteyiz.

Diğer yönüyle, eğer siyasal hayatımızın ilk partisi sayılan 1859 tarihli Fedailer Cemiyeti'nden başlatılırsa⁸⁵, 150 yıllık siyasal parti geleneği olan bu topraklarda, yüzyıllık istikrarlı partilerin varlığından bile söz etmek mümkün

⁸⁵ Yücel, M. Serhan. Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859-2005), Alfa Yayınları, İstanbul, 2006, s. 3.

değildir. Bugün parlamentoda grubu bulan partilerden sadece CHP’nin yüzyıla yaklaşan bir tarihi bulunmaktadır. Diğer partilerin tarihi kökenleri olduğu iddia edilebilse bile, isim olarak geçmişleri çok eski değildir. İstikrarlı parti sistemlerinin, istikrarlı partilerin varlığına bağlı olduğu unutulmamalıdır. Türkiye’de, temel işlevlerinden birisi toplumsal çatışmaları temsil etmek olan partilerin, toplumsal çatışmaları temsilinden kısmen korkulduğu ve partilerin bu anlamda temel işlevlerini yerine getirmelerine engel olduğu da gözlemlenmektedir. Türkiye’nin partiler mezarlığına dönmüş olmasının temel nedenlerinden birisi de kuşkusuz, siyasal partilerin toplumsal çatışmaları temsiline engel olma çabasıdır. Dolayısı ile parti kapatmaları Türkiye’deki parti sistemini belirleyen bir diğer etmen olarak karşımıza çıkmaktadır.

Merkez sağ partilerin Türkiye’deki seçmen oyunun yaklaşık üçte ikisini aldığı göz önüne alındığında, Türkiye’deki parti sistemini belirleyen faktörlerden birinin de merkez sağdaki parti sayısının olduğu görülmektedir. Merkez sağda birden fazla partinin başarılı olduğu dönemlerde, Türkiye’de parti sistemin çok partili; merkez sağda tek partinin başarılı olduğu dönemlerde ise parti sisteminin, hâkim partili çok partili sisteme evrilmesi bizi bu sonuca götürmektedir.

Parti sistemleri boşlukta oluşmazlar. Etkili partilerin temel özelliği, toplumsal temeli olan sorunları temsil görevine soyunmuş olmalarıdır. Arend Lijphart’ın da belirttiği gibi parti sistemi ile partizan çatışma boyutu arasında bir ilişki bulunmaktadır.⁸⁶ Toplumun esaslı sorunları parti sisteminin oluşmasında temel belirleyendir. Bu bakımdan Türkiye gibi ülkelerde, parti sistemini dizayn amacıyla siyaset dışı aktörlerin siyasete müdahalesi orta vadede sonuç vermemektedir. Nihayetinde, güçlü iktidar, zayıf muhalefet amacıyla dizayn edilen 1980 darbesi sonrası seçim sisteminin, orta vadede başarılı olmadığı görülmüştür. Koalisyonlara engel olmak için hazırlanan seçim sistemi, 1990’lardan 2002’ye kadar koalisyon üretmiştir. Bu bakımdan istikrarsızlık gerekçesi ile yapılan müdahalelerin, istikrarsızlığı derinleştirmek dışında sonuç doğurmadığı görülmüştür. Dolayısı ile gerek askeri darbeler, gerek seçim sistemleri gerekse de yargı aracılığıyla parti sistemlerini yapay olarak dizayn etmeye çalışmanın, Türkiye’nin istikrarına ve demokrasisine bir katkı sunmadığı aşikardır.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Lijphart, Çağdaş Demokrasiler; Demokrasi Motifleri.

KAYNAKÇA

- Aydoğdu, Yasin. Seçim Sistemleri ve Türkiye, Adalet Yayınları, Ankara, 2015.
- Blondel, Jean. "Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies", Canadian Journal of Political Science I, no. 2, Canada June, 1968.
- Buran, Hasan. Seçim Sistemleri ve Türkiye İçin Yeni Bir Seçim Sistemi Önerisi, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2005.
- Duverger, Maurice. "Duverger's Law: Forty Years Later." in Bernard Grofman and Arend Lijphart, eds., Electoral Laws and Their Political Consequences, Agathon Press, New York 1986.
- Duverger, Maurice. Siyasi Partiler, (Çev. Ergun Özbudun), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1970.
- Erdoğan, Murat, Seçim Sistemleri İle Siyasi Partiler Arasındaki İlişkiler, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.
- Erdoğan, Mustafa, Anayasa Hukuku, Orion Kitabevi, 6. B., Ankara, 2011.
- Karpat, Kemal H. Türk Demokrasi Tarihi, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Laakso, Markku and Taagepera, Rein. "Effective" Number of Parties: A Measure with Application to West Europa, Comperative Political Studies, 12 (1), 1979.
- Lijphard, Arend. Demokrasi Motifleri, (Çev. Güneş Ayas-Utku Umut Bulsun) Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2006.
- Lijphart, Arend. Çağdaş Demokrasiler, Yetkin Yayınları, (Çev. Ergun Özbudun, Ersin Onuldan), Ankara, 1996.
- Özbudun, Ergun, M. Düverger'in Siyasal Partileri ve Siyasal Partilerin İncelenmesinde Bazı Metodolojik Problemler, 1964. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/338/3468.pdf> (E.T.09.06.2017)
- Özbudun, Ergun. Türkiye'de Parti ve Seçim Sistemi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. B., İstanbul, 2016.

- Powell, G. Bingham, Jr. Çağdaş Demokrasiler, Katılma, İstikrar ve Şiddet, Türk Demokrasi Vakfı ve Siyasi İlimler Derneği Ortak Yayını, (Çev. Mehmet Turhan), Ankara 1990.
- Sarıkoca, Erem. Türkiye’de Seçim Sistemleri ve Demokrasi, Fenomen Yayıncılık, Erzurum, 2010.
- Sartori, Giovanni. Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği, (Çev. Ergun Özbudun) Yetkin Yayınları, Ankara, 1997.
- Sartori, Giovanni. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis, ECPR Press, UK, 2005.
- Seymour Martin Lipset ve Stein Rokkan. “Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction” (der.) Lipset ve Rokkan, Party Systems and Voter Alignments, The Free Press, New York, 1967.
- T.C Resmi Gazete, 10.11.2002, <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/11/20021110.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/11/20021110.htm> (E.T.03.07.2017)
- T.C. Resmi Gazete, 06.18.2015, 7 Haziran 2015 Genel Seçim Sonuçları, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/06/20150618M1-1.pdf> (E.T. 07.06.2017), 1 Kasım 2015 Genel Seçim Sonuçları,
- T.C. Resmi Gazete, 10.11.2002 <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete>.
- T.C. Resmi Gazete, 11.12.2015, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/11/20151112M1-1.pdf> (E.T. 07.06.2017)
- T.C. Resmi Gazete, 23.06.2011, 2011 Genel Seçim Sonuçları, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/06/20110623-4.pdf> (E.T.07.06.2017).
- Taagepera, Rein and Grofman, Bernard. Rethinking Duverger’s Law: Predicting the Effective Number of Parties in Plurality and PR Systems - Parties Minus Issues Equals One, European Journal of Political Research 13 (1985).

- Tanör, Bülent. Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, 17. B., İstanbul, 2008.
- Teziç, Erdoğan. Anayasa Hukuku, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 5. B., İstanbul 1998.
- Tunaya, Tarık Zafer. Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, 5. B., İstanbul, 1982.
- Tuncer, Erol. Türkiye’de Seçim Uygulamaları / Sorunları Işığında Temsilde Adalet-Yönetimde İstikrar İlkelerinin İşlevselliği, Anayasa Yargısı 23, Ankara, 2006.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık, Geçmiş Hükümetler, https://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/_Global/_Government/pg_CabinetHistory.aspx (E.T. 29.06.2017)
- Ware Alan. Political Parties and Party Systems, Oxford University Press, Oxford 1996.
- Wu, Wen-Cheng. Duverger’s Hypothesis Revisited, <http://www2.scu.edu.tw/politics/journal/doc/J12/02.pdf> (E.T. 01.11.2018)
- Yücel, M. Serhan. Türkiye’nin Siyasal Partileri (1859-2005), Alfa Yayınları, İstanbul, 2006.
- Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1957 Genel Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/ysk/faces/HaberDetay?training_id=YSKPWCN1_4444010921&_afLoop=439517199601402&_afWindowMode=0&_afWindowId=15jp1sonkt_18#%40%3F_afWindowId%3D15jp1sonkt_18%26_afLoop%3D439517199601402%26training_id%3DYSKPWCN1_4444010921%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D15jp1sonkt_30 (E.T. 07.06.2017).
- Yüksek Seçim Kurulu, 1961-1977 Genel Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/ysk/faces/HaberDetay?training_id=YSKPWCN1_4444010921&_afLoop=439517199601402&_afWindowMode=0&_afWindowId=15jp1sonkt_18#%40%3F_afWindowId%3D15jp1sonkt_18%26_afLoop%3D439517199601402%26training_id%3DYSKPWCN1_4444010921%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D15jp1sonkt_30 (E.T. 07.06.2017).

Yüksek Seçim Kurulu, 1983-2002 Genel Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/ysk/faces/HaberDetay?training_id=YSKPWCN1_4444010920&_afrLoop=439591683806640&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=15jp1sonkt_18#%40%3F_afrWindowId%3D15jp1sonkt_18%26_afrLoop%3D439591683806640%26training_id%3DYSKPWCN1_4444010920%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D15jp1sonkt_39 (E.T. 07.06.2017);

Yüksek seçim Kurulu, 2002 Genel Seçimlerinde Parlamento Giren Bağımsız Milletvekili Sayısı, <http://www.ysk.gov.tr/ysk/docs/2002MilletvekiliSecimi/turkiye/milletvekilisayisi.pdf> (E.T. 03.07.2017)

Yüksek Seçim Kurulu, 2002-2007 Genel Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/ysk/faces/HaberDetay?training_id=YSKPWCN1_4444010920&_afrLoop=439591683806640&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=15jp1sonkt_18#%40%3F_afrWindowId%3D15jp1sonkt_18%26_afrLoop%3D439591683806640%26training_id%3DYSKPWCN1_4444010920%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D15jp1sonkt_39 (E.T. 07.06.2017);

Zürcher, Eric Jan. Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, 10.B., İstanbul, 2005.

